

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС

Тақырыбы: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС НЕГІЗДЕРІ

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2013 ж. «04» маусым
№ 19 хаттамасы**

**Дайындаған: кафедра оқытушысы
полиция майоры З.Ж. Еркекова**

ҚАРАҒАНДЫ 2013

КОНСТИТУЦИЈАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС НЕГІЗДЕРІ

Дәріс – 2 сағат

ЖОСПАР:

1. Конституциялық құрылыс негіздері, олардың мазмұны және конституциялық бекітілуі.
2. Мемлекеттік билікті жүзеге асыру принципі. Халық билігінің механизмі.
3. Қазақстан Республикасы экономикалық жүйесінің конституциялық негіздері.
4. Қоғамның саяси жүйесі және оның элементтері.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ:

- Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы
Қазақстан Республикасының 1993 ж. Конституциясы.-Алматы,1993
«Қазақстан Республикасының егемендігі туралы» Декларация, 25.10.1990ж. // Қазақстан мемлекеттік кезеңдері: конституциялық актілер. - Алматы: «Жеті Жарғы», 1997
«Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 31 мамыр 1996ж. (Егеменді Қазақстан-1996. - 6 маусым.)
«Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2-маусым 1996ж. Егемен Қазақстан. – 1996. – 6 маусым.
«Жер туралы» 24.01.2001 ж. Қазақстан Республикасының заңы.
Абдакимов А., Бектурганов Н. Государственные символы Республики Казахстан. – Караганда, 1996
Қазақстан Республикасы Конституциясының түсіндірме сөздігі-Алматы: «Жеті Жарғы», 1996
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Нормативтік құқықтық актілер жинағы: 2 томдық /Құраст. Биекенов Н.А., Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Сызбалар альбомы. / Құраст. Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.
Амандықова С.К. Конституционное право РК. Уч.пособие.-Караганда: «Болашақ-Баспа», 1998
Джанги Чандер Хассиджа. Правовое развитие Казахстана. // Вестник Мин. Юст. РК.-1996-№12
Котов А.К. Символы государства как выражение его идеологии и достоинства граждан. // Саясат.-1995-№5
Қуандықов Ж. Бүгінгі Қазақстандағы саяси партиялар жөнінде. // Ақиқат.-1996-№5
Котов А.К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация, народ. Алм. 1996
Кубеев Е.К. Конституционный строй Республики Казахстан.-Караганда: «Болашақ-Баспа», 1998

Сабақ мақсаты: Дәріс барысында конституциялық құрылыс негіздері мен оның элементтеріне қатысты тыңдаушылардың теориялық білімін қалыптастыру. Сонымен бірге олардың қоғамның саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйесінің негіздерін түсінуге бағыт беру.

§1. Конституциялық құрылыс негіздері, олардың мазмұны және конституциялық бекітілуі.

Әрбір мемлекет оның ерекшеліктерін білдіретін нақты белгілермен сипатталады. Ол демократиялық не тоталитарлық, республика не монархия және т.б. болуы мүмкін. Осындай белгілер жиынтығы белгілі бір нысан, мемлекетті ұйымдастырудың белгілі бір тәсілі, немесе мемлекеттік құрылыс туралы айтуға мүмкіндік береді. Мемлекеттің конституциясымен бекітілген осы құрылыс, оның конституциялық құрылысы болып табылады. Сонымен, конституциялық құрылыс – бұл мемлекеттің конституциясында бекітілген белгілі бір нысан, мемлекетті ұйымдастырудың белгілі бір тәсілі.¹

Дегенмен конституциялық құрылыстың Қазақстан Республикасының Конституциясында орын алған және барлық мемлекеттерге бірдей қатысты емес, тек нысаны, ұйымдастыру тәсілі оны конституциялық мемлекет деп тануға мүмкіндік беретін нақты қатал белгілері бар мемлекетке ғана қатысты өзге де ұғымы бар.

¹ Е.И.Козлова, О.Е.Кутафин Конституционное право России .- М.: Юристъ, 1998

Мемлекетте конституцияның болуы мұндай мемлекетті конституциялық мемлекет қатарына жатқызуды білдірмейді. Конституциялық мемлекет ең алдымен онда мемлекеттің құқыққа бағынуы қамтамасыз етілуімен сипатталады.

Кез-келген мемлекеттің, соның ішінде тоталитарлық мемлекеттің де, белгілі бір деңгейде құқыққа бағынышты екені белгілі. Бірақ, мемлекеттің толық мөлшерде құқыққа бағынуы үшін, тиісті кепілдіктер қажет. Олар өз жиынтығында конституциялық құрылыс деп атауға лайық нысанды, мемлекетті ұйымдастыру тәсілін қамтамасыз етеді.

Сондықтан, **конституциялық құрылыс – бұл мемлекеттің құқыққа бағыныштылығын қамтамасыз етуші және оны конституциялық мемлекет ретінде сипаттаушы мемлекетті ұйымдастыру нысаны (не тәсілі).**

Қазақстан Республикасының конституциялық құрылыс тұжырымдамасының және оның Конституциясының негізінде адам және азамат құқықтары мен бостандықтары мызғымастығынан туындайтын ұлы идеялар жатқызылған. Еліміздің Негізгі Заңында мемлекет өзіне Конституциямен бекітілген мәселелерді шешуге ғана құқығы бар қоғамның ресми өкілі ретінде бекітілген.

Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы қалыптасушы қоғамдық қатынастардың тұтас жүйесін біріктіретіндіктен, оның бекітілуіне жекелеген құқықтық нормалар ғана емес, тіпте жекелеген құқық салалары мен заңнамасы да емес, қазақстандық құқық пен заңнаманың барлық салалары қатысады.

Қазақстанның конституциялық құрылысын реттеуші құқықтық нормалар арасында Қазақстан Республикасының Конституциясы негізгі орынды иемденеді, өйткені Конституция жоғары заңдық күшке ие және ағымды заңнаманың базасы болып табылады.

Ал Конституция нормалары арасында мемлекеттік құрылыстың адамгершілік мәнін, Қазақстанның демократиялық елдер қатарына жататынын анықтайтын қазақстандық конституциялық құрылысты бекітуші нормалар ерекше орында тұр. Бұл Қазақстанды конституциялық мемлекет ретінде сипаттайтын конституциялық құрылыс негіздері туралы нормалар.

Басқаша айтар болсақ, мемлекет құрылысы, оның конституциялық мемлекет сипатын қамтамасыз етуші негізгі принциптері Қазақстанның конституциялық құрылыс негіздері болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында конституциялық құрылыс негіздеріне арналып, конституциялық реттелуші қоғамдық қатынастардың кең көлемін қамтыған арнайы бөлім бар.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес конституциялық құрылыс негіздеріне, ең алдымен, әрбір конституциялық мемлекетке тән негіздер жатады. Олардың қатарында халық егемендігімен, биліктің бөлінуімен, идеологиялық және саяси әр алуандылықпен жергілікті өзін-өзі басқаруды мойындаумен және оған кепілдік берілуімен анықталатын демократизм, сонымен қатар конституциялық мемлекет орнауының көрінісі болып табылатын құқықтық мемлекет. Конституциялық мемлекет негізі адам, оның құқықтары мен бостандықтары оның ең қымбат қазынасы болып танылуынан тұрады.

Құқықпен бекітілген әлеуметтік теңдік принциптері басты мақсаты болып табылатын конституциялық құрылыстың әлеуметтік мемлекет ретіндегі негізі және саяси әр алуандылықты рухани әр алуандылықпен толықтырушы зайырлы мемлекет ретіндегі негізі жоғарыдағы негіздермен үзіліссіз байланысты.

Конституциялық құрылыс негіздерінің қатарына мемлекет Конституциясымен бекітілген біртұтастық, егемендік және президенттік басқару нысаны да жатады.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес (1-бап) Қазақстан Республикасы өзін демократиялық мемлекет ретінде орнықтырады. Демократия, ең алдымен, халық билігінен; биліктің заң шығарушы, атқарушы сот биліктеріне бөлінуінен; саяси әр алуандылықтан; жергілікті өзін-өзі басқарудан көрініс береді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратындығы анықталған. Ешқандай дін ресми, мемлекеттік дін ретінде танылмаған және қандай да болмасын дінді ұстану міндетті болып табылмайтын, ешқандай дінге мемлекет тарапынан артықшылық көрсетілмейтін мемлекетте зайырлы мемлекет орнау мүмкіндігі болады. Мұндай мемлекетте діннің, сонымен қатар діни бірлестіктердің мемлекеттік құрылысқа, мемлекеттік органдар қызметі мен олардың лауазымды тұлғаларына, мемлекеттік білім жүйесіне және өзге де мемлекет қызметінің салаларына ықпал ету құқығы жоқ. Мемлекеттің зайырлы сипаты, әдетте, діни бірлестіктердің мемлекеттен ажыратылумен және мемлекеттік білімнің зайырлы сипатымен қамтамасыз етіледі (мектепті шіркеуден айыру). Мемлекет пен шіркеудің (өзге де діни орындардың) мұндай өзара қатынастары көптеген елдерде белгіленген (АҚШ, Франция, Польша және басқ.).

Дегенмен, қазіргі заманауи әлемде мемлекеттік немесе ұлттық деп аталатын ресми дін заңды түрде әрекет ететін мемлекеттер де бар. Мысалы, Англияда мұндай дін англикандық дін болып табылса,

ал Израилде – иудейлік. Барлық діндердің теңдігі жарияланған мемлекеттер де бар (ГФР, Италия, Жапония және т.б.). Дегенмен, мұндай мемлекетте аса дәстүрлі діннің бірі, әдетте, белгілі бір артықшылықтарды пайдаланады, мемлекет өміріне ықпал жасай алады.

Мемлекеттік билікке шіркеу иерархиясы иелік ететін, зайырлы мемлекетке қарама-қарсы теократиялық мемлекеттер де болады. Бүгінгі күні мұндай мемлекет – Ватикан.

Әлемде бірқатар клерикалық мемлекеттер де бар. Клерикалық мемлекет шіркеу не өзге де діни орындармен бірікпеген. Дегенмен олар заңнамада бекітілген институттары арқылы мемлекеттік саясатқа белгілі деңгейде ықпал ете алады, ал мектептегі білім жүйесіне міндетті түрде діни догматтарды оқыту енгізіледі. Мұндай мемлекеттер қатарына Иранды жатқызуға болады.

Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет ретінде ондағы діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінгендігімен, ешқандай дінге артықшылық көрсетілмеуімен сипатталады.

Діни бірлестіктің мемлекеттен бөлінуі мемлекеттің азаматпен қандай дінді таңдауына, оның дінге деген қатынасын өзі анықтауына, ата-аналардың немесе олардың орнындағы адамдардың өз сенімдеріне сәйкес және баланың ар-ождан бостандығы мен діни бостандыққа құқығын ескере отырып тәрбиелеуіне араласпауын білдіреді. Мемлекет діни бірлестіктерге мемлекеттік билік органдарының, өзге мемлекеттік органдардың, мемлекеттік мекемелер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін орындауды жүктемейді, олардың қызметіне заңсыз араласпайды, мемлекеттік білім беру мекемелерінде білім берудің зайырлы сипатын қамтамасыз етеді. Мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметінде діни дәстүрлер және рәсімдер қолданылмайды.

Сонымен қатар мемлекет діни бірлестіктердің заңды қызметін қорғайды. Ол діни ұйымдарға салықтық және басқа жеңілдіктер беруді реттейді, тарих пен мәдениет ескерткіштері болып табылатын ғимараттар мен объектілерді қорғауда, оларды жөндеуде діни ұйымдарға материалдық, қаржылық және өзге де көмектер көрсетеді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының білім туралы заңнамасына сәйкес діни ұйымдармен құрылған білім беру мекемелерінде жалпы білім беру пәндерін оқытуды қамтамасыз етуге көмектеседі.

Діни бірлестіктерді мемлекеттен бөлудің конституциялық принципіне сәйкес діни бірлестік өзінің иерархиялық және институциялық құрылымының негізінде құрылады және қызметін жүзеге асырады, өз қызметкерлерін өзінің ережелеріне сәйкес сайлайды, тағайындайды және ауыстырады. Діни бірлестік мемлекеттік билік органдарының, өзге мемлекеттік органдардың, мемлекеттік мекемелер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін жүзеге асыра алмайды, мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға қатыса алмайды, саяси партиялар қызметіне қатыспайды, оларға материалдық және өзге де көмек көрсете алмайды. Бұл дін басыларының мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына мүлдем сайлана алмайтындығын білдірмейді. Дегенмен діни қызметкерлер бұл органдарға діни бірлестіктер атынан және тиісті шіркеу өкілі ретінде сайлана алмайды.

Діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінуі оның мүшелерінің өзге азаматтармен қатар мемлекеттік істі басқаруға, мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға, саяси партиялардың, саяси қозғалыстардың және өзге қоғамдық бірлестіктердің қызметіне қатысуға құқықтарын шектемейді.

Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер заңды сақтау шартын қатал ескере отырып, өздерінің ережелері негізінде әрекет етеді. Қазіргі уақытта аталмыш мәселелерді реттейтін 15 қаңтар 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.²

Осы Заңға сәйкес жергілікті діни бірлестіктер (қауымдастықтар), діни басқармалар (орталықтар), сондай-ақ діни оқу орындары және монастырьлер Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер болып танылады.

Діни мүдделері мен қажеттіліктерін бірігіп қанағаттандыру мақсатында құрылған азаматтардың ерікті бірлестіктері Қазақстан Республикасындағы жергілікті діни бірлестіктер (қауымдастықтар) болып табылады.

Діни басқармалар (орталықтар) өздерінің жарғыларына (ережелеріне) сәйкес діни оқу орындарын, монастырьлерін және өзге де бірлестіктерін құруға құқылы және олар осы құжаттар негізінде әрекет етуі қажет.

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасы өзін құқықтық мемлекет ретінде орнықтырады (1-бап).

² «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтардағы N 1128-ХП Заңы // Халық Кеңесі, 18 қаңтар 1992 жыл

Құқықтық мемлекет идеясының көп ғасырлық тарихы бар. Оның түбірі антик қоғамында жатыр. Құқықтық мемлекет теориясының философиялық негізі И.Кантпен қалыптастырылған.

Құқықтық мемлекет идеясының мәні – оның дәйекті демократизмі, халық егемендігінің билік бастауы ретінде бекітілуі, мемлекеттің қоғамға бағынуы. Өзінің ең қажетті ерекшеліктері мен институттары ретінде билік бөлуді, тәуелсіз сотты, басқару заңдылығын, азаматтардың құқықтарын мемлекеттік биліктің бұзуынан құқықтық қорғау және оларға жария мекемемен келтірілген зиянның орнын толтыру. «Құқықтық мемлекеттің қалыптасуында заң ережелерін мемлекеттің, оның органдарының және лауазымды адамдардың орындауының айрықша мәні бар».³

Құқықтық мемлекет белгілері:

1. Құқықтың мемлекеттен үстемдігі.
2. Дамыған азаматтық қоғамды қалыптастыру.
3. Барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін қамтамасыз ету үшін материалдық, саяси, ұйымдық, т.б. кепілдіктер.
4. Мемлекеттік биліктің бөлінуі (заң шығарушы, атқарушы, сот)

Құқық үстемдігі құқықтық мемлекеттің аса маңызды принципі болып табылады.

Құқық үстемдігі – бұл заң үстемдігі. Заң үстемдігі негізгі қоғамдық қатынастардың заңдармен реттелуінен көрінеді. Заң үстемдігі оның жалпыға бірдейлігінен де білінеді. Яғни қоғам өмірінің аса маңызды салалары заңмен реттелуі керек, керісінше жағдайда өзге актілер заңдарды ығыстырып, олардың орнын басып алуы мүмкін.

Заң үстемдігі ондағы жазылған ережелердің мызғымастығын, ал қоғам өмірінің барлық субъектілерінің оның нормаларына мүлтіксіз бағынуын білдіреді. Сондықтан мемлекеттің Негізгі Заңының 34 бабында әркімнің Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңнамасын сақтау міндеті бекітілген.

Әрине, құқықтық мемлекетте барлық құқықтық нормалар сақталуы қажет. Дегенмен осы нормалардың өзі халық мүдделері мен еркіне толық деңгейде сәйкес келуі қажет. Мұндай жағдайға қол жеткізу үшін барлық құқықтық нормалар Қазақстанның заң шығарушы органымен қабылданған және аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік актілерге – заңдарға сәйкес болуы қажет.

Заңдар халықтың мемлекеттік еркін білдірудің жоғары нысаны ретінде мемлекеттің басқа нормативтік актілеріне қарағанда басым заңдық күшке ие және құқықтың барлық жүйесінің негізін құрады.

Сондықтан құқықтық мемлекет заң үстемдігін жариялаумен және қамтамасыз етумен конституциялық құрылыстың заңда бекітілген іргелі принциптері мен құндылықтарын нығайтады және оның басты идеяларын жүзеге асырады.

Құқықтық мемлекет – бұл ең алдымен конституциялық мемлекет. Конституциялық құрылыстың негізгі принциптері, қоғам дамуының маңызды бағыттары, оның негізгі идеялары ең жоғарғы конституциялық деңгейде бекітіледі. Конституция құқықтық жүйенің кіндігі болып табылады. Құқықтық мемлекеттегі заңдылық механизмі Конституциямен белгіленеді: «Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылад» (4 бап).

Құқықтық мемлекет өзінің мәні бойынша нормативтік құжат нысанында жасалған және мемлекеттік биліктің белгіленген тәртіп негізінде әрекет етуін міндеттеуші Конституцияның болуын талап етеді. 4 баппен анықталған Конституцияның басымдығы оның нормаларын қазақстандық құқық нормаларының бірегей жүйесіне енгізеді. Бұл тенденцияның әрі қарай дамуы конституциялық құқықтық тәртіп құру болып табылады.

Әлемдік қауымдастықтың толық құқықты мүшесі болап табылатын Қазақстан халықаралық құқықтың жалпы танылған принциптері мен нормаларын және Республиканың халықаралық шарттарын өзінің құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде таниды. «Қазақстан Республикасының Конституциясына, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына сәйкес елдің құқықтық жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қолданыстағы заңнама одан әрі дамытуды, атап айтқанда қолданыстағы заңдарды кезең-кезеңімен жетілдіруді, сондай-ақ қажет жағдайда қоғамды

³ Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс: оқулық. –Өнд.,толық. 3-ші бас. — Алматы: Жеті жарғы, 2008.

одан әрі демократияландыру талаптарына және оны әлеуметтік-экономикалық дамыту міндеттеріне сай келетін жаңа нормативтік құқықтық актілер қабылдауды талап етеді».⁴

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады (1-бап). Әлеуметтік мемлекеттің негізгі мақсаты – құқықпен бекітілген әлеуметтік теңдік, жалпыға ортақ ынтымақтастық және өзара жауаптылық принциптеріне негізделген қоғамдық алға басуға қол жеткізу. Әлеуметтік мемлекет әлсіздерге көмек көрсетуді, адамға лайық өмір сүруді әркімге қамтамасыз ету үшін экономикалық игіліктерді әділеттілік принципіне орай бөлуге ықпал жасауды жүзеге асырады.

Адамның табыс табу мүмкіндігі, табыс табу көзінің, яғни жұмыстың болуын ұйғарады. Әлеуметтік мемлекетте, әдетте, осыған байланысты еңбек ету құқығы бекітіледі. Қазақстан Республикасының Конституциясында әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы ғана бекітілген (24 бап). Әрине, бұл ереже еңбек ету бостандығын толық деңгейде қамтамасыз етеді, дегенмен ол әлеуметтік мемлекеттің әрбір адам өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін еңбектен кіріс кіргізудің қамын ойлау қажеттігі туралы маңызды талабына күмән тудырады.

Әркімнің өз әлеуметтік жағдайының деңгейі үшін жеке жауаптылығы отбасымен тікелей байланысты. Отбасы қоғамның аса маңызды элементі. Қоғамды жетілдіруде, азаматтардың жаңа ұрпағын толыққұнды тәрбиелеуде отбасы әрқашан негізгі факторлардың бірі болып табылады. Отбасы әл-аухатының артуы, оның қоғам өмірінің барлық салаларындағы белсенділігі, неке-отбасы қатынастарының нығаюы – осының барлығы елдің әлеуметтік дамуына, оның мүмкіндіктерін толық пайдалануға тікелей қатысты.

Отбасы қоғам үшін де, мемлекет үшін де бірдей маңызды. Олай болса отбасы, ана, әке, бала құқықтық және әлеуметтік тұрғыда қоғамның да, мемлекеттің де қорғауында болуы керек. Дәл осыған байланысты әлеуметтік мемлекет отбасының жұмыс істейтін мүшесі оның белгілі қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаған жағдайларда осы отбасылар үшін тамақ, тұрғын үй тәрізді өмірлік маңызды игіліктердің болуына ерекше жауаптылықта болады. Республика Конституциясының 27 бабы неке мен отбасының, ана мен әке және баланың мемлекеттің қорғауында болатындығын бекітті.

Әлеуметтік теңдік те әлеуметтік мемлекеттің негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Құқықтық мемлекет барлығының заң алдында теңдігін қамтамасыз етсе, әлеуметтік мемлекет әлеуметтік теңсіздікті жоюға ұмтылады. Осы мақсатқа жету үшін мемлекетпен қолданылатын тәсілдер әр алуан. Олар құқықтық қатынастарға енгізілетін түзетулер болуы мүмкін (мысалы, еңбек құқығының көмегімен); қоғамдық қатынастарға мемлекеттің араласуы (еңбекті қорғау, тәрбиені қадағалау); аса маңызды игіліктер мен қызметтерге барлығының бірдей қол жеткізе алуын қамтамасыз етуі (бағаларды реттеу, мемлекеттік денсаулық сақтау, білім беру жүйелерін дамыту); әлеуметтік жағдайды мемлекеттік төлемдер жолымен жақсарту (мысалы, әлеуметтік көмек)

Бүгінгі күні әлеуметтік мемлекеттің үш үлгісі мәлім:

1. Позитивті мемлекет. Онда әлеуметтік қамсыздандыру дарашылдыққа және корпоративтік мүдделерді қорғауға негізделеді. Мұндай мемлекетте әлеуметтік саясат бақылау құралы болып қана қалады.

2. Жұмыспен толық қамту саясаты жүргізілетін, кепілді ең төменгі тұрмыс деңгейі мен табысқа тең үміт қамтамасыз етілетін жеке әлеуметтік мемлекет.

3. Бәріне бірдей қызмет етуші әлеуметтік саясат жүзеге асырылатын, баршаның игілігіне арналған мемлекет. Мұндай мемлекетте жалақылар шамамен біркелкі болуы, жұмыспен толық қамтылуға кепілдік берілуі, еңбекшілердің саясаттағы өктемдік жағдайы қамтамасыз етілуі тиіс.

Әлеуметтік мемлекеттің мәні мен мақсаты – қоғамдағы бейбітшілік пен татулық үшін жағдай жасау, әлеуметтік серіктестік институттарын дамыту, еңбекшілерге әділетті де лайықты еңбекақы төлеу құқығына және қауіп-қатерден қорғауға кепілдеме беру.

Қазіргі кезеңде демократиялық мемлекет бәсекелестікті шектеу мен оны қайта қалпына келтіру арасындағы тәсілді ұстануға, өз іс-әрекеттерінде құқықтық және әлеуметтік принциптердің тиімді мөлшерін табуға ұмтылуда. Кез келген қоғам тіршілік құрылымының ғылыми тұрғыда дәлелденген үлгісіне, нақты белгіленген мақсатқа сүйене отырып, дами алады. Қазақстан Республикасының Конституциясында біздің еліміздің әлеуметтік мемлекет қатарында екендігі ерекше көрсетілген. Алайда, әлеуметтік құқықтық мемлекеттің идеясын конституциялық бекітуден оны шын мәнінде жүзеге асыруға дейінгі аралықта ұзақ та қиын жол жатыр. Сол үшін де саяси

⁴ Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі N 949 Жарлығы //Егемен Қазақстан, 21 қыркүйек 2002 жыл

реформалар жасау, қажетті әлеуметтік-саяси базаны құру, мәдениетті өркендету және басқа да алғы шарттарды дамыту қажет. Қазақстан алдында сапасы мен саны әлемдік нарыққа сай келетін жалдамалы еңбекке жалақы төлеуді ұйымдастыру міндеті тұр. Сонда ғана реформаның жағымды нәтижесі туралы сөз қозғауға болады. Мемлекеттік биліктің қандай түрі болғанына қарамастан, жуық арада өндірістік процестер мен қажеттіліктерді үйлестіре алмайды, сондықтан да таяу арада бізде әлеуметтік мемлекет құрылуы өте қиын. Әлеуметтік мемлекеттің жемісті өмір сүруі – қоғамның барлық топтары мүддесіне қызмет ететін, дамыған экономика негізінде ғана қалыптасады.

Бұл мемлекеттің негізгі функциясы және мұқият қарастыруды қажет ететін маңызды мәселе болып табылады. Әлеуметтік мемлекеттің пайда болуы мен қалыптасу тарихын саралап талдау, әлеуметтік қамсыздандыру функциясының кезек күттірмейтін проблема екендігін дәлелдеді. Ол – мемлекеттің алғаш заңдастырылған міндеттері болғандықтан және әлеуметтік сапаға жетуге жасаған қадамы болғандықтан, қоғам және тұлға қатынастарының өзгеруінің бастамасы болды. Сондай-ақ, әлеуметтік қамсыздандыру өндірістегі материалдық игілік – жасына, жынысына, денсаулық, т.б. жағдайына қарамастан қоғамның барлық мүшесіне тиісті болуы керек. Әлеуметтік қамсыздандыруды қалыптастыру кезеңі құқықтық негіздің пайда болуы мен әлеуметтік процестерді құқықтық реттеу функциясын мемлекеттің өз міндетіне алуымен тікелей байланысты. Одан әрі бұл функция әлеуметтік бағдарламаны бюджеттік қаржыландыру арқылы және әлеуметтік қамсыздандырудың мемлекеттік құрылымын құру барысында жүзеге асырылады. Осындай мемлекеттің басқа да атрибуттары - әлеуметтік сақтандыру, әл-ауқат деңгейі үшін мемлекеттің жауапкершілігі, әлеуметтік қолдау мүмкіндігін алуы - әлдеқайда кейінірек.

Әлеуметтік мемлекеттің екінші функциясы – білім және денсаулық сақтау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Бұл екі функция тек әлеуметтік мемлекетке ғана тән еместігін айта кеткен жөн. Адамдардың физикалық және экономикалық өмірінің маңызды алғы шарттары болғандықтан олар кез келген мемлекеттің типіне қарамастан жүзеге асырылады. Ал әлеуметтік мемлекетке келетін болсақ, онда олар адамдардың ажырамас құқығы болып қалыптасады да, сол құқықты қамтамасыз ету – мемлекеттің маңызды міндетіне (мемлекеттік қаржыландыру, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін құру) айналады.

Әлеуметтік мемлекеттің үшінші функциясы - әлеуметтік қорғау. Оның пайда болуы, ең алдымен, азаматтардың әл-ауқатының деңгейіне мемлекет жауапкершілігінің қалыптасуына байланысты еді.

Әлеуметтік мемлекеттің төртінші функциясы - әлеуметтік теңсіздікті бәсеңдету. Оны жүзеге асыру – барлық адамдардың бірдей әлеуметтік қолдау табу атрибутының пайда болғанынан бастап мүмкін болды. Әлеуметтік қорғау мен әлеуметтік қамтамасыз етудің ертеректе қалыптасқан механизмі мен жалпыға бірдей әлеуметтік қолдау принциптерін жүзеге асыру – теңсіздікті толығымен жоюға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік мемлекеттің бесінші функциясы – еңбекпен қамтамасыз ету. Германияда Веймар Республикасы кезінде мемлекеттік функция ретінде пайда болған және Ф. Рузвельттің «Жаңа курс» саясатында маңызды рөл атқарған бұл функция тек қана екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, шын мәнінде, мемлекеттің ажырамас қызмет бөлігіне айналған.

Әлеуметтік мемлекеттің барлық жиынтығы негізінде әлеуметтік мемлекеттің алтыншы функциясы қамтамасыз етіледі: ол - әлеуметтік қызмет көрсету. Бұл ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында әлеуметтік мемлекеттің жаңа сапасы ретінде көрінеді және оның дамуының ең жоғары деңгейдегі қозғалысын білдіреді. Іс жүзіне келсек, бұл функцияның пайда болуын мемлекеттің индивидті жаппай басып-жаншу күйінен, әрбір адамның мүддесіне бағындырылған және қоғамға қызмет көрсететін мемлекетке өту деп қарастыру жөн болады. Бұл функция әлеуметтік мемлекеттің барлық атрибуттар жүйесіне сүйене отырып, азаматтық қоғам механизмі арқылы тікелей іске асырылады. Ал азаматтық қоғам, сайып келгенде, әлеуметтік мемлекеттің базалық функциясы болып табылады.

Әлеуметтік мемлекеттің жетінші функциясы – мемлекеттік саясат жүргізу. Бұл функция әлеуметтік мемлекет дамуындағы жаңа құбылыс. Ол интеграциялау негізінде әлеуметтік мемлекеттің механизмі арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік саясатты жүргізу құрылымдағы өзгерістерге, олардың материалдық және рухани қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына байланысты топтар арасындағы қоғам мен оның мүшелерінің өзара арақатынасына қатысты мемлекеттің жалпы саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен, мемлекеттің әлеуметтік саясаты – ынтымақтастық принциптерін жеке жауапкершілік принциптерімен толықтыруды, оларды біріктіруді ұсынады. Орталық және аймақтық билік органдары өзара көмек көрсету мен қорғау, әлеуметтік қамсыздандырудың қажетті құрылымын құруға қабілетті әлеуметтік топтарды қолдауға өз күшін жұмсауға міндетті. Мұндай топтар кәсіби құрылымдарды, жергілікті қауымдарды, кооперативтерді, аймақтық ұйымдарды, қоғамдық бірлестіктерді т.б. біріктіреді. Практикалық тұрғыда мемлекет, ең алдымен, жеке жауапкершілікті қалыптастыруға

ықпал етуге тиісті. Жеке меншікті тануға негізделген экономикалық салада адамдардың іскерлік белсенділігін арттыруға қажетті жағдай жасау қажет.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адам және адамның өмірін, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына ретінде анықтайды (1-бап). Бұл мемлекет пен жеке адам қарым-қатынастарында алғы кезекте жеке адамның тұратынын білдіреді. Жеке адамды құрметтеу және оны қорғау конституциялық мемлекеттің ажырамас белгісі болып табылады.

Мемлекеттің адамға деген қатынасына байланысты Конституциямен белгіленген принциптік ережелер Қазақстан Республикасындағы адам және азамат мәртебесін құқықтық реттеудің барлық нақты проблемалары шешімінің алғы шарты қызметін атқарады. Осылайша, адам және адам өмірінің, оның құқықтары мен бостандықтарының ең қымбат қазына болып танылуы Қазақстан Республикасы конституциялық құрылысының іргелі нормасы болып табылады. Бұл норма конституциялық ұйымдасқан қоғамның негізін ғана емес, сонымен қатар жеке адамды басып-жаншуға, оның құқықтарына қысым жасалуына, адамдардың жеке мүдделері мен қажеттіліктеріне құлақ аспауға ұмтылыстың туындауынан осы қоғамды құқықтық қорғау негізін салады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының көбіне адамды ең қымбат қазына деп танумен тығыз байланыстылық тән. Мұндай тану оларда белгілі деңгейде анықталып қана қоймайды, олар Қазақстанның конституциялық құрылыс негіздерімен бірге осы құқықтар мен бостандықтарды қорғау үшін қызмет етеді. Адам және адамның өмірін, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына деп тану принципі демократиялық қоғамның даму жағдайында адам және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарының барлық жүйесін жетілдіру үшін нақты бағдар ретінде қызмет етеді.

Адам және адамның өмірін, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына деп тану мен адам және азаматтың нақты құқықтары мен бостандықтарының арасындағы байланыс Конституцияның 2 бабының адам мен азамат арасындағы өзара қарым-қатынас принципін адам құқығының бұзылуы мүмкіндігі тұрғысынан баяндауынан, және қорғау объектісін ғана ескеруінен, ал адам және азаматтың нақты негізгі құқықтары мен бостандықтарына арналған Конституция баптары позитивтік тұрғыдан құрылуынан тұрады (Мысалы, Конституцияның 18 бабында әркімнің жеке өміріне, өзінің және отбасының құпиясына қол сұғылмауына, абройы мен ар-намысының қорғалуына құқығы бар екендігі бекітілген).

Бұл өзара байланыс қорғау объектісін көрсетуші Конституция нормасының белгілі бір өмір саласына немесе нақты жағдайға қатысты адам және азаматтың қоғам мен мемлекеттегі жағдайын нақтылауға жасалған алғашқы қадам ретінде көрінуімен анықталады. Ол азаматтардың теңдік принципін Конституцияда бекітілуінен көрінетін келесі қадамды жасауға мүмкіндік береді.

Айтылғандардың барлығы адам және азамат негізгі құқықтары мен бостандықтары туралы Конституция нормалары мен адам және адамның өмірін, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына ретінде тану принципін өзара байланыссыз қарауға болмайтындығын, яғни олардың тығыз байланыста болатынын, аталмыш нормаларға осы принципке қайшы келетін өзгерістер мен толықтырулар енгізуге болмайтындығын айқындайды.

Адам және адамның өмірін, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына ретінде тану принципі адам және азамат негізгі құқықтары мен бостандықтарының мазмұнына ғана емес, сонымен бірге демократиялық мемлекеттің барлық қызметіне, оның құзыреті мен мүмкіндіктеріне белгілі бір ықпал жасауы қажет. Осы принциптің әрекет ету жағдайларында мемлекет өз қызметінде адаммен өзара қатынасындағы өзі белгілеген шектен шығуға құқығы жоқ. Тек осы шекте ғана және адам мүдделері үшін әрекет еткен мемлекет, оны конституциялық мемлекет ретінде сипаттайтын белгілерге ие бола алады.

Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет (ҚР Конституциясының 2-бабы). Сайланатындық және мемлекет басшысының алмасып отыруы, оның негізгі, анықтаушы белгісі болып табылады. Мемлекет басшысының мәртебесі мұрагерлікпен сипатталатын монархиядан республикалық басқару түріндегі мемлекеттің айырмашылығы осыдан көрініс береді.

Республикалық басқару түріне демократия тән, ал демократияға республикалық басқару түрі тән. Демократия барлығы үшін тең бостандық ретінде республикалық басқару түрін толықтырып отырады. Республикалық түрдегі демократия осы тең бостандыққа қызмет етеді, оның дамуына әрекет жасайды.

Республиканың екі негізгі түрі бар – президенттік және парламенттік. Президенттік республиканың негізгі ерекше өзгешелігі президент қолында мемлекет басшысы мен үкімет басшысының өкілеттілігінің бірігуі болып табылады. Президенттік республиканың тағы бір ерекше белгілері, президент парламенттен тыс әдіспен сайлануы (тікелей немесе жанама сайлау арқылы) және үкіметтің парламенттен тыс тәсілмен қалыптасуы.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабының 1-тармағында «Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет» делінген. Қазақстан Республикасының Конституциясы осы бап арқылы мемлекетті басқару жүйесін бекітіп отыр. Бұл жүйе бойынша мемлекет басшысы жалпы халық сайлаған Президент болады да, ол Премьер Министрдің басқаруындағы, өзінің алдында жауапты Үкіметті тағайындайды.

Қазақстандағы президенттік басқару нысанының ерекшелігі Президент билік жүйесінде билік тармақтарының келісіп жұмыс істеуін және мемлекеттік билік органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық тәртіпке сәйкес Үкіметтің өкілеттігін тоқтатуға, негізгі Заңда көрсетілген жағдайларда еліміздің Парламентін таратуға құқығы бар.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес (45 бабы) Президент облыстық және төменгі соттардың судьяларын тағайындайды. Қажет болған жағдайларда заңдық күші бар жарлықтар мен заңдар шығарады.

Президент – мемлекет басшысы, ол елдің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын ең жоғары лауазымды тұлға. Республикада мемлекеттік билік біртұтас болғандықтан, мемлекет басшысы – оның бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі.

Президенттік басқару нысанының таңдап алынуы кездейсоқ емес. Ол мемлекеттік биліктің ықтимал әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар мен мемлекеттік билік тармақтарының арасындағы келіспеушіліктен өрбитін ауытқушылықтарға жол бермейтін қуатты және біртұтас жүйесінің қажеттігінен туындайды.

Президентті билік тармақтарынан үстем етіп, оны жоғарғы төреші дәрежесіне көтеретін осындай мәртебе ғана олардың келісіп қызмет істеуін қамтамасыз етеді, Қазақстан жағдайында қоғамның саяси және экономикалық жүйесін ойдағыдай әрі бұлтарыссыз реформалауға кепілдік бере алады. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда да көпұлтты әрі алуан дінді қоғам үшін, әсіресе ол қоғамда аса күшті әлеуметтік жіктелу жүріп жатқан кезде, азаматтық татулықтың, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлтаралық түсіністіктің Президент сынды кепілі болуының өмірлік маңызы зор.

Сонымен қатар, биліктің жеке тұлғадағы көрінісі, дара басшылық принципі сол биліктің өзіне құрылтайшылық еткен халық алдындағы жауапкершілігін арттырудың тиімді тәсілі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік құрылыстың басты бағыттары мен келешегі айқындалған. Онда, Қазақстан Республикасының президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылатыны, оның өзін адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазына болып есептелетін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде жария ететіні белгіленген.

Негізгі Заңға сәйкес Қазақстан Республикасы біртұтас мемлекет болып табылады. Біртұтас мемлекеттің сипаттамасындағы ең бастысы – оның ішінде өзге ұлттық-мемлекеттік және автономиялық құрылымдар болмайды. Біртұтастық бірыңғай азаматтықтың, заңдардың, мемлекеттік билік жүйесінің болуын көздейді.

Біртұтас мемлекеттік құрылыс елдің әкімшілік-аумақтық бөлінісін жоққа шығармайды, әрі бір деңгейдегі аумақтық бөліністердің бірдей мәртебесі болады, мұның өзі біртұтас мемлекеттік саясат жүргізуді жеңілдетеді. Жергілікті мемлекеттік басқару органдары тиісті аумақ үшін міндетті жергілікті мәні бар мәселелер бойынша ғана шешімдер қабылдай алады. Мұндай шешімдердің заңдық сипаты болмайды әрі мемлекеттің аумақтық тұтастығының мәселелерін қозғай алмайды.

Қазақстанның біртұтастығы – тарихи бұлжымайтын факт. Республиканың көпұлтты құрамының өзі біздің мемлекетіміздің біртұтас құрылысына ықпал ете алған жоқ. Қазақстанның ұлттық құрамы негізінен алғанда толығымен өздерінің мемлекеттілігі бар өзге этникалық қауымдастар мен топтардың келіп қосылуының есебінен өзгерді. Оған қоса, Қазақстан мемлекеттілігінің шекарасы қандай өзгеріске ұшыраса да, ол ешқашан басқа мемлекеттердің аумақтары есебінен кеңейтілген емес.

Мемлекет егемендігі – бұл белгілі бір мемлекеттің өз аумағында және одан тыс жерлерде, халықаралық қатынастарда өз қызметін басқа мемлекеттерден тәуелсіз және дербес жүзеге асыру қасиеті.

Мемлекет егемендігі мемлекеттік биліктің үстемдігінен, оның біртұтастығы мен тәуелсіздігінен көрінеді.

Мемлекеттік биліктің үстемдігі, оның мемлекеттілігі барлық құқықтық қатынастарды анықтайтынынан, жалпы құқықтық тәртіпті, құқықтық қабілеттілікті, мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды адамдар мен азаматтардың құқықтары мен міндеттерін белгілеуінен көрінеді. Мемлекеттік биліктің жоғары органдары шығарған Конституция мен басқа да

заңдардың мемлекеттің барлық аумағындағы үстемдігі мемлекеттік биліктің айқын көрінісі болып табылады.

Сонымен, мемлекеттік биліктің үстемдігі – бұл осы биліктің үстінде ешқандай басқа билік тұрмайтынын, және тұруы мүмкін емес екенін дәріптеуші билік жағдайы. Дегенмен билік үстемдігі оның шексіз екенін білдірмейді. Конституциялық мемлекетте ол үнемі заңмен шектеліп отырады. Конституциялық мемлекеттегі кез келген басқа билік тәрізді егемендік билік те құқыққа негізделеді және құқықпен шектеледі. Айырмашылығы, құқықпен белгіленген барлық басқа биліктен, егемендік билік жоғары болып табылады.

Мемлекеттік биліктің үстемдігі, осы биліктің жалғыз саяси билік екенін, егеменді мемлекеттік биліктің қандай да болмасын басқа саяси билікпен қатар тұруы мүмкін емес екенін көрсетеді.

Мемлекеттік биліктің біртұтастығы жиынтығында жоғары мемлекеттік билікті құраушы біртұтас орган немесе органдар жүйесінің болуынан көрініс береді.

Егеменді мемлекеттік биліктің маңызды қасиеті оның тәуелсіздігі болып табылады. Мемлекеттік биліктің тәуелсіздігі осы мемлекеттің басқа мемлекеттермен қатынастарындағы дербестікті білдіреді.

1990 жылғы қазан айының 25 жұлдызында қабылданған «ҚазКСР-ның мемлекеттік егемендігі туралы» ҚазКСР-ның Декларациясы біздің еліміздің егемендікке бет бұрған ең алғашқы маңызды қадамы болып есептеледі.

Республиканың егемендігі – мемлекеттік биліктің бірлігін, үстемдігі мен тәуелсіздігін анықтайтын мемлекеттің мәні.

Аталған қасиеттер тығыз байланысты және олардың арқасында мемлекеттің азаматтарын жалпыға бірдей тең құқықпен мемлекеттік-құқықтық бірлікке топтастырып отырған Қазақстан Республикасының осындай егемендік жайына толық сипат бере алады.

Мемлекеттік биліктің біртұтастығы осы биліктің Қазақстанда тәуелсіз, жалғыз саяси билік екендігін, қандай да болмасын басқа саяси биліктің бұл биліктің шегіне келе алмайтынын, қатар тұруы мүмкін емес екенін көрсетеді.

Республика мемлекеттік билігінің үстемдігі еліміздің бүкіл аумағында бір орталыққа бағындарылған құқықты тәртіпті орнықтырып, ұстап тұру, лауазымды адамдар мен азаматтарға құқық пен міндеттер үлестіру, ұжымдарды заңды құқығы бар мекеме деп тану жөніндегі оның шын мәніндегі қабылетін көрсетеді.

Мұндай билік белгілі бір аумақтың ең жоғары билігі немесе мемлекеттің аумақтық басымдығы деп аталады. Бұл мемлекет өзінің билігін тек ұлттық аумақта ғана емес, одан тыс жерлерде де тарата алады; өзінің елшілік қызметінде, шекарадан тыс жерлердегі әуе және теңіз көліктерінде, ғарыштық аппараттарда т.б.

Республикадағы мемлекеттік биліктің тәуелсіздігі оның мемлекетаралық қатынастағы егемендігі болып табылады. Қазақстан мемлекетінің басқа бір мемлекеттің билігіне бағынбауы оның дербестігін, сөзсіз сыртқы саясаттық құқықтық субъектілігін білдіреді. Ешқандай басқа мемлекеттің Қазақстанның ішкі ісіне араласуға құқығы жоқ, себебі тұтастығына қол сұғушылық жалпыға бірдей халықаралық құқық принциптерін өрескел бұзушылық болып танылады. Мұндай озбырлық әрекеттердің кез келгеніне Қазақстан Республикасы өзінің Қарулы Күштерінің барлық қуатымен тойтарыс беруге хақылы. Бұл оның мемлекет ретіндегі егемендік құқығы.

Тарихи тұрғыдан келгенде, мемлекет әдетте ұлттық мемлекет ретінде пайда болады, оның құрылтайшысы әрі әлеуметтік базасы белгілі бір этникалық қауым болып табылады. Этностың даму қисынының өзі - ұлттың өмір сүруі мен дамуының материалдық және рухани жағдайын қамтамасыз ететін құрал ретінде мемлекеттің пайда болу қажеттігін негіздейді. Мұның өзі тарихи және адамзаттық тәжірибе. Оған қазіргі заманда халықаралық құқық принципі мәртебесі беріліп отыр, әрі мұның өзі кез-келген ұлттың мемлекеттік, өзін-өзі билеуге құқығының бар екенін білдіреді. Міне, сондықтан да байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құру жөніндегі конституциялық қағиданы халықаралық құқықтың жалпы танылған нормалары мен принциптерінің аясында қабылдау қажет.

Қазақтардың этникалық кіндігі - Қазақстан. Қазақтардың этнос ретінде сақталуы мен өсіп-өркендеуіне, мәдениетіне, өмір салтына, тіліне, дәстүріне қамқорлық жасайтын әлемде бұдан басқа мемлекеттілігі жоқ. Қазақстанның ұлттық мемлекет ретінде көрінуіне осыдан артық қандай дәлел керек.

Тарихи жағынан мемлекет қазақтардың мүддесін ғана қорғап келді, өйткені бұл уақытта осы аумақта өзге этностар болған жоқ. Дегенмен, уақыт өте келе ұлы дала өзге халықтардың өкілдерін де қабылдай бастады. Осыған орай мемлекеттің функциялары мен мәні де өзгеріп отырды. Ұлттық мемлекет бола отырып, Қазақстан Республикасы бүгін қай этносқа жататынына қарамастан, елдің барлық тұрғынының мүддесін білдіреді. Мемлекеттің осы жаңа мәні біздің Конституциямызда қуатталып отыр.

Сонымен бірге, Қазақстанның ұлттық мемлекет ретінде айқындалуы, мемлекеттік сәйкестілікті дамытудағы стратегиялық бағыты – келешекте мемлекет-ұлт болып қалыптасуды да ескереді. Азаматтары қандай этносқа жататынына қарамастан, мұндай мемлекет біртұтас халықты құрайды және оның осы халықтың құрамына кіруі ең басты сәйкестендіруші белгі болып табылады.

Мемлекеттілік сәйкестілікке қол жеткізу үшін өзін-өзі сәйкестендіру мен сыртқы сәйкестендіру процестерінің маңызы зор. Бұл үшін, бір жағынан, елдің барлық азаматтары өздерін тәуелсіз мемлекеттің біртұтас халқының бір бөлігіміз деп бағалауы, мемлекеттік институттардың өздерін тәуелсіз мемлекет шеңберінде жұмыс істеп отырмыз деп бағалауы, сондай-ақ барлық саяси күштердің бәрінің осы мемлекеттің игілігі үшін күш-жігерді ұштастыра іс-қимыл жасаудамыз деген өзіндік бағасы сәйкес келуі қажет. Екінші жағынан, әлемдік қоғамдастық, сондай-ақ оның жекелеген мүшелері тарапынан Қазақстанды тәуелсіз мемлекет ретінде бағалауы сәйкес келуі қажет. Міне, осындай бағалаудың дәл келуі Қазақстан Республикасының шын мәніндегі мемлекеттік сәйкестілігімен тәуелсіздігінің басы бола алады. Бүгінгі таңда Қазақстан егемен мемлекетке тән негізгі белгілерге іс жүзінде ие болды деп тұжырым жасауға болады.

Мемлекеттік сәйкестіліктің қалыптасуы үшін шынайы азаматтың қалыптасуы мейлінше маңызды. Мұның өзі қоғамда саяси және құқықтық жоғары мәдениет болғанда ғана жүзеге асуы мүмкін. Бұл үшін азаматтарға саяси-құқықтық білім берудің жаңа жүйесін қалыптастыру қажет.

Мемлекеттік сәйкестілік аспектілерінің - мемлекеттілік тілдің болуы және тіл саясатында белгілі бір басымдықтарды ұстану болып табылады.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл қазақ тілі болып табылады, мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. Бұл ретте мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызуға қамқорлық жасайды. Елдегі мемлекеттік тілді және басқа тілдерді білмегені себепті кемсітуге жол берілмейді.

Қазақстан қоғамында орын алып отырған тілдік ахуал жағдайында мемлекеттік тілді ерікті түрде оқып-үйренуге ынталандыру, оның рөлін біріктіруші қатынас құралына дейін көтеру, сондай-ақ Қазақстанда тұратын ұлт өкілдерінің тілдерін еркін дамыту көкейісті міндет болып табылады. Қазақстанда тілдерді дамыту тұжырымдамасын әзірлеумен бірге, аумақтардың этникалық, демографиялық, білім беру факторларын ескере отырып, практикалық жұмыстың негізін аймақтарға ойыстыру қажет.

§ 2. Мемлекеттік билікті жүзеге асыру принципі.

Халық билігінің механизмі.

Қазақстан Республикасының Конституциясында (3-бап) мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық екені көрсетіледі. Бұл Қазақстанда мемлекеттік билікті халық жүзеге асыратынын, басқаша айтқанда, оның демократиялық мемлекет екенін айқындайды (ежелгі гректен аударғанда демократия – халық билігі деген ұғымды білдіреді).

Билік – бұл біреуді не бір нәрсені басқару, басқаларды өз еркіне бағындыру. Билік – әлеуметтік құбылыс. Ол қоғамның пайда болуымен қатар пайда болады және ол барлық қоғамда бар, өйткені кез-келген қоғам әр түрлі құралдармен, оның ішінде мәжбүрлеу де бар, қамтамасыз етілетін басқаруды талап етеді.

Мемлекеттің пайда болуымен қатар мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі ретінде мемлекеттік билік те пайда болады. Мемлекеттік билік өзінің негізгі элементтері ретінде қоғамның барлық мүшелерін бағындыруды қамтамасыз ету қабілеті бар жалпы ерік пен күшке ие.

Мемлекеттік билік үстемдік, бірлік және тәуелсіздікпен анықталатын мемлекет егемендігімен сипатталады

Мемлекеттік билік ерекше мемлекеттік аппаратпен жүзеге асырылады. Ол мемлекет қызметін атқаратын мемлекеттік мекемелер жиынтығынан тұрады. Мемлекеттік аппарат барлық мемлекеттік органдарды, сондай-ақ әскер, барлау, мәжбүрлеу мекемелерін біріктіреді.

Мемлекеттік билік мемлекеттік мәжбүрлеу күшіне ие. Мемлекеттік мәжбүрлеуді осы мақсат үшін арнайы бейімделген, мемлекеттік аппараттың бөлігі болып табылатын мәжбүрлеу аппараты жүзеге асырады. Мемлекет, қажет жағдайларда, құқық бұзушылық жасаған тұлғаларға мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданады. Бұл шаралар құқық бұзушылық сипатына байланысты тәртіптік жазалау, әкімдік ықпал ету, азаматтық-құқықтық жауаптылық және қылмыстық жазалау болып бөлінеді.

Мемлекеттік билік – халық билігінің жалғыз нысаны емес. Халық билігінің тағы бір нысаны – жергілікті өзін-өзі басқару. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кірмейді.

Халықты барлық биліктің жоғары иесі ретінде тану халық егемендігімен анықталады. Халық егемендігі деп халықтың өз билігін ешкіммен бөліспей және қандай да болсын әлеуметтік күштерден тәуелсіз өзі жүзеге асыруын, тек өз мүдделеріне пайдалануын айтады. Халық егемендігі бөлінбейді, оның тек бір ғана субъектісі бар – ол халық.

Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстан халқының барлық билікке шексіз құқығын, оның толықбиліктілігін бекітеді. Бұл халықтың билікті ешкіммен бөліспейтінін және оның өзінен өзге ешкімнің де Қазақстан Республикасындағы билікті иемдене алмайтынын білдіреді. Негізгі Заңның 3 бабына сәйкес «Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің құқығы бар. Республика Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді».

Сонымен, халық билігі – бұл барлық билікке халықтың иелік етуі, сондай-ақ халықтың осы билікті өзінің егеменді еркі және түпкілікті мүдделерімен толық сәйкестікте еркін жүзеге асыруы.

Халық билігі жағдайында билікті жүзеге асыру халықпен, яғни мемлекет азаматтарымен конституцияландырылады, заңдастырылады және бақыланады, өйткені барлық азаматтар тең құқықта қатысуы мүмкін билік халықтың өзін-өзі анықтау және өзін-өзі басқару нысандарында көрініс береді. Осылайша халық билігі мемлекет нысаны және басқару тәсілі ретінде кез-келген мемлекет мақсаттарын шешу немесе биліктік өкілеттіктерді жүзеге асыру халықпен қабылданатын заңдастыруды қажет етуін анықтайтын билікті иелену және оны жүзеге асыруды ұйымдастыру принципіне айналады.

Қоғамда жүзеге асырылатын жария билік – бұл адамгершілік, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық мазмұны бар аса күрделі құбылыс.⁵

Биліктің мәні мен мазмұнын сипаттауда оның нысандары мен түрлерін анықтаудың маңызы зор. Халықтың егеменді жағдайы ретіндегі билік, оны қандай адамдар бірлестігінің жүзеге асыратынын көрсететін әр қилы нысандарда анықталады. Айталық, әлеуметтік бірлестік ретіндегі халық билігі – жария билік, мемлекет билігі – саяси билік, отбасындағы билік – өзара бөлінуші билік, ал жергілікті аумақтық бірлік билігі – жергілікті билік. Бір билік нысаны әр түрлі субъектілермен жүзеге асырылуы мүмкін. Билікті жүзеге асыруға қатысушы субъектілер құрамы бойынша түрлерге бөлінеді. Мысалы, мемлекеттік билік құрылтайлық, заң шығарушы, атқарушы, сот, бақылау билектері түрінде болуы мүмкін.

Халық өзінің биліктік өкілеттіктерінің көп көлемін тікелей емес, мемлекет және оның органдары арқылы жүзеге асырады. Мемлекеттік билік – бұл саяси сипаттағы билік нысаны, яғни тұтас қоғамның мүддесін білдіреді; мәжбүрлеу әрекетіне сүйенеді; заңдарды қабылдаумен не заң шығарушы билік институттарымен құрылатын органдардың заңдарды тікелей жүзеге асыруымен байланысты; мемлекеттің бүкіл аумағында тәуелсіздік пен үстемдікке иелік етеді.

Күнделікті қоғамдық-саяси тәжірибеде мемлекеттік билік үш негізгі міндетті қызметті атқарады. Бұл: заңдарды дайындау және қабылдау (заң шығару қызметі; заңдарды орындау (атқарушы қызмет); белгіленген іс жүргізу нысандарына сәйкес нақты заңдық істерді шешу жолымен заңдарды тікелей қолдану (сот қызметі). Аталмыш қызметтерге сәйкес мемлекеттің барлық органдары заң шығарушы, атқарушы және сот органдарына бөлінеді.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің заң шығарушы органы – Республиканың ең жоғары өкілді органы – Қазақстан Республикасының Парламенті.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің атқарушы органдары: Республика Президентімен құрылатын Республика Үкіметі, министрліктер және мемлекеттік комитеттер.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің сот органдары: заңмен құрылған Республиканың Жоғарғы Соты, Республиканың жергілікті және басқа да соттары.

Жоғарыда аталған барлық органдар табысты дамуының негізі билік бөлу теориясы болып табылатын Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің жалпы жүйесін құрайды. Еліміздің Негізгі Заңына сәйкес «Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады» (ҚР Конституциясының 3 бабы 4 тармағы).

Заң шығарушы, атқарушы және сот органдары өз өкілеттіктерін бір-бірімен өзара әрекеттесе және бір-бірін толықтыра отырып, дербес жүзеге асырады. Олардың бір уақытта әрекет етуі өзара бақылау жүйесін құрып, демократияның авторитарлық диктатураға айналып кетпеуіне кепілдік береді. Сонымен

⁵ Сагиндыкова А.Н. Конституционное право Республики Казахстан: Курс лекций.- Алматы: Білім, 1999

қатар мемлекеттің әрбір органының өзінің дербес құзыреті болады, өзге органдардың оған араласуға құқығы жоқ. Бірде-бір мемлекеттік орган өзіне Конституциямен және заңдармен белгіленген өкілеттіктер шегінен шыға алмайды.

Мемлекеттік билік халықпен тікелей немесе билік жүргізуге уәкілдік берілген арнайы органдар арқылы жүзеге асырылады. Екінші жағдайда да халық мемлекеттік билікті жүзеге асырудан тыс қалмайды, азаматтардың қатысуын қамтамасыз ететін өкілді және тікелей демократияның әр алуан нысандары заңмен қарастырылған және тәжірибеде кең дамыған. Бұдан өзге Конституцияның 89 бабы жергілікті маңыздағы проблемалардың кең тобының халықпен дербес шешілуін ұйғаратын жергілікті өзін-өзі басқаруды халық билігінің институты ретінде таниды.

Сонымен, Қазақстан халқы өз егемендігін әр қилы нысандарда жүзеге асырады: 1) елдегі барлық биліктің бастауы болып табылады; 2) аса маңызды мемлекеттік мәні бар, оның ішінде құрылтайлық сипаттағы, шешімдерді тікелей қабылдайды; 3) азаматтарөздері тікелей немесе өздерінің бірлестіктері арқылы мемлекеттік билік органдарының шешімдер қабылдауына ықпал етеді; 4) жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асырады.

Халықтың барлық биліктің бастауы ретіндегі мәртебесі, ең алдымен, мемлекеттік биліктің өкілді органдарын және заңмен көзделген лауазымды тұлғаларды сайлау барысында айқындалады. Конституцияның 3 бабының 2 тармағы сайлауды халық билігінің жоғары деңгейде тікелей жүзеге асырылуы деп таниды, бұл түсінікті де. Аталмыш принцип мемлекеттік билік органдарының жүйесі мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын ұйымдастыру барысындағы бастау болып табылады. Сайлау барысында білдірілген халық еркі тиісті мемлекет органдарына мемлекеттік билікті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негіз болып табылады.

Еркін сайлау – қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірінің барлық маңызды мәселелерін шешуге құқық қабылеті мен әрекет қабылеті бар азаматтардың тұрақты қатысуын қамтамасыз етуші тікелей демократияның аса маңызды институты.

Сайлаудың маңызды құрамдас бөлігі – бұл азаматтардың мемлекеттік және жергілікті билікті құру процесіндегі конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы бойынша қоғамдық-саяси қызметі. Азаматтың сайлауда иеленетін құқықтық мәртебесінің негізі – оның құрылтайлық дауысқа егемен құқығының танылуы және ресми бекітілуі. Азамат бұл құқығын сайлауға қатысуы барысында жүзеге асырады. Дауысқа шығарылған мәселенің шешімі оның еркіне тәуелді болатын, құрылтайлық дауыстың егемен иесі болған азамат билікті қатынастардың негізгі субъектісі болып табылады. Яғни, кез-келген билік сайлаушыдан басталады, және ешқандай билік өкілі шексіз тәуелсіздікте бола алмайды.

Тұтасынан алғанда сайлау институтын тиімді пайдалану сол қоғамдағы демократия және саяси мәдениет деңгейімен анықталады.

Референдумның Конституциямен халық билігін тікелей білдірудің тағы бір жоғары нысаны ретінде анықталуы (ҚР Конституциясының 3 бабы 2 тармағы) онда қабылданған шешімдердің аса жоғары беделін айқындайды. Референдумдар қоғам мен мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелері бойынша өткізіледі, ал кейбір жағдайларда тек референдумды өткізлу арқылы ғана саяси маңызды, оның ішінде конституциялық, проблемаларды шешу мүмкіндігі болады.

Жергілікті өзін-өзі басқару – азаматтарды қоғам істерін басқаруға қатыстыруға тартуға және мемлекеттік органдар құзырында шамадан тыс істердің шоғырлануына қарсы бағытталған терең демократиялық институт. Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқару танылып қана қоймайды, сонымен қатар әр қилы экономикалық, заңдық және ұйымдастырушылық кепілдіктермен қамтамасыз етіледі.

Жергілікті өзі-өзі басқарудың маңызын ашатын негізгі ұғымдардың бірі – оның дербестігі. Конституция оны мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кіргізбейді.

Жергілікті өзі-өзі басқарудың мәні тұрғылықты мекені бойынша азаматтардың өзін-өзі басқаруының әр қилы аумақтық нысандарының жиынтығы. Ол барлық жергілікті істердің дербес және жауапты шешімін әрекеттегі заңнама негізінде қамтамасыз етеді.

Жергілікті өзін-өзі басқару келесі ерекшеліктер ескеріле отырып жүзеге асырылады:

- жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен институттары өз өкілеттіктерін тек өзі-өзімен басқарылатын аумақтар, яғни халық тобы тығыз орналасқан аумақтарды қамтитын селолық және қалалық жергілікті қауымдастықтар шегінде ғана жүзеге асыра алады;

- олар тек жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу құқығына ғана ие, ал жалпымемлекеттік мәселелерді шешуге қатысуы оларға мемлекеттік билік органдарымен жекелеген мемлекеттік өкілеттіктерді орындау тапсырылғанда ғана және осы өкілеттіктерді жүзеге асыру мемлекет бақылауында болған жағдайда ғана мүмкін

§3. Қазақстан Республикасы экономикалық жүйесінің конституциялық негіздері.

Шеңберінде тауарлар мен игіліктерді бөлу негізінен нарықтық қатынастар арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік нарықтық шаруашылық Қазақстан Республикасы конституциялық құрылысының негізі болып табылады. Оның қатысушылары өзара бәсекелестегі жеке шаруашылықтар. Қазақстан Республикасы осы бәсекелестікті қолдайды, сондай-ақ монополиялық артықшылықтарды болдырмау шараларын қабылдап, тиісті бақылауды жүзеге асырады.

Осыған байланысты мемлекеттің Негізгі Заңында әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығының болуы, монополистік қызмет заңмен реттелетіндігі әрі шектелетіндігі, жосықсыз бәсекеге тыйым салынатындығы бекітілді (26 бап, 4 тармақ).

Қазақстан Республикасының монополияға қарсы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Бәсекелестік туралы Қазақстан Республикасының Заңы мен Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.⁶

Бәсекелестік туралы Қазақстан Республикасының Заңында бәсекелестік принциптері бекітілген. Олар:

- 1) жарыспалылық
- 2) адалдық
- 3) заңдылық
- 4) тұтынушылардың құқықтарын сақтау болып табылады.

Сонымен қатар аталмыш Заңға сәйкес мемлекеттің кәсіпкерлік қызметке қатысу принциптері заңдылық шектеулілік; негізділік, жарысқа қатыспаушылық болып табылады.

Бәсекелестік саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын Қазақстан Республикасының Үкіметі әзірлейді және монополияға қарсы орган іске асырады. Орталық және жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде айқындалған өз құзыреті шегінде бәсекелестік саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысады. Мемлекеттік органдар өз құзыреті шегінде бәсекелестіктің дамуына жәрдемдесуге және бәсекелестікке теріс ықпал ететін іс-әрекеттерді жасамауға міндетті.

Құқыққа сыйымсыз артықшылықтарға қол жеткізуге немесе оларды беруге бағытталған, сондай-ақ тұтынушылардың заңды құқықтарын бұзатын бәсекелестіктегі кез келген іс-әрекеттер жосықсыз бәсекелестік болып табылады. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.

Мемлекет тауарларды бәсекелес нарықта өткізу конституциялық құрылыстың, ұлттық қауіпсіздіктің, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың, халықтың денсаулығын сақтаудың жай-күйіне теріс ықпал етуі мүмкін қызмет салаларында тауарды өндіруге және (немесе) сатуға, сатып алуға немесе оларды пайдалануға мемлекеттің айрықша құқығын Заңмен бекіту жолымен бәсекелестікті шектеуге құқылы.

Айрықша құқықты іске асыру мемлекеттік монополия субъектісін құру жолымен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі бойынша құрылған мемлекеттік кәсіпорын ғана мемлекеттік монополия субъектісі бола алады.

Шаруашылық өмірдің мемлекетпен реттелуі адам мен қоғам мүддесіне сәйкес, ал экономикалық қатынастар мемлекет пен адам, жұмысшы мен жұмыс беруші, өндіруші мен тұтынушы арасындағы әлеуметтік серіктестікке сәйкес құрылуының жүзеге асырылуы үшін Қазақстан Республикасы әлеуметтік нарықтық шаруашылықты құра отырып, экономикалық қызмет еркіндігін, кәсіпкерлік пен еңбекті, адал бәсекелестікті және қоғамдық пайданы қамтамасыз етуге ұмтылады.

Қазақстан Республикасындағы нарықтық экономиканың даму жағдайында игіліктердің өндірілуі мен бөлінуі жеке және мемлекеттік кәсіпорындар және мекемелермен жүзеге асырылады.

Мемлекет тұтас елдегі, әсіресе халық мүдделеріне көбірек қатысы бар, өндіріс пен бөлуді ұйымдастырудың аса маңызды жақтары үшін әр түрлі нысандардағы жауаптылықта болуы қажет. Бұл жерде сөз:

- а) халықтың барлық қажеттіліктермен қамтамасыз етілуге сенімділігі туралы;
- ә) өндірістің өсу кепілдіктері мен барлық еңбекке жарамды тұлғалардың өндіріс пен бөлуге қатысуын қамтамасыз ету туралы;
- б) экономиканың тұрақсыз салдарларын (бағаларды реттеу және т.б.) немесе халықаралық нарықтағы сұраныс тұрақсыздығын жұмсарту туралы;

⁶ «Бәсекелестік туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 25 желтоқсандағы N 112-IV Заңы // Егемен Қазақстан, 27 желтоқсан 2008 жыл

в) аймақтардағы және өмір салалары мен адамдар топтары арасындағы шиеленістерді шешу туралы болып отыр.

Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесі үшін меншік нысандарының әр алуандылығы тән. Меншік қатынастарын реттеу әр түрлі құқықтық нормалар арқылы жүзеге асырылады. Олардың ішінде меншік қатынастарын реттеудегі барлық құқықтық реттеудің негізі болып табылатын конституциялық нормалар негізгі орынды иемденеді.

Меншік қатынастарын конституциялық реттеудің өз ерекшелігі бар. Бұл ерекшелік мемлекетпен танылған меншік нысандарын заңдық бекітудің негізгі мақсат болып табылуымен анықталады. Сондықтан, қандай меншік нысандары мемлекетпен танылып және оларға кепілдік берілетіні туралы мәселені дәл осы конституциялық нормалар шешеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншіктің танылатындығын (6 бап) бекітеді.

Сонымен қатар Конституцияда жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болатындығы, жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкіндігі бекітіледі (6 бап).

«Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану жайындағы заңдардың міндеттері - Қазақстан Республикасының мүдделерін және оның табиғи ресурстарын қорғау, Қазақстан Республикасының жер қойнауын тиімді пайдалану және қорғау, жер қойнауын пайдаланушылар мүдделерін қорғау, шаруашылық жүргізудің барлық нысандарының бірдей дамуына жағдай жасау, жер қойнауын пайдалану жөніндегі қатынастар саласында заңдылықты күшейту мақсатында жүргізуді реттеу болып табылады.⁷

Жер қойнауымен және жер қойнауын пайдаланумен байланысты құқықтық қатынастар мынадай принциптерге негізделеді:

- 1) жер қойнауын ұтымды, кешенді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету;
- 2) жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету;
- 3) республикалық және аймақтық мүдделердің үйлесуін қамтамасыз ету;
- 4) минералдық шикізат базасын толықтыруды қамтамасыз ету;
- 5) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жариялы түрде жүргізу;
- 6) жер қойнауын пайдаланудың ақылы болуы;
- 7) жер қойнауын пайдалану жөнінде операцияларды жүргізуге инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдайлар туғызу.

8) Қазақстан Республикасының техникалық реттеу туралы заңнамасына сәйкес адам өмірі мен денсаулығы және қоршаған орта үшін жер қойнауын пайдалану саласында өнімнің, оның өмірлік циклі процестерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Егер Қазақстан Республикасының заң актілерінде өзгеше көзделмеген болса, шетелдік азаматтар және заңды тұлғалар; сондай-ақ азаматтығы жоқ тұлғалар жер қойнауын пайдалану жөнінде Қазақстан Республикасының азаматтарымен және заңды тұлғаларымен бірдей құқықтармен пайдаланады және міндеттер атқарады.

§4. Қоғамның саяси жүйесі және оның элементтері.

Қоғамның саяси жүйесі – мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, еңбек ұжымдарының бірігіп, елдің саяси өміріне араласуы, қоғамды дамытуға, нығайтуға үлес қосуы.

Саяси жүйенің ең күрделі, ең маңызды элементі – мемлекет. Саяси жүйенің қоғамды басқарудағы ең орталық буыны – мемлекет.

Біріншіден, ол саяси жүйенің билігін, мүдде – мақсатын іске асыратын ең негізгі аппарат.

Екіншіден, мемлекет саяси жүйенің барлық элементтерін біріктіріп, саяси функция арқылы қоғамның игілікті құндылықтарын әділетті бөлу процесін басқарып отырады.

Мемлекет саяси жүйеге белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық, құрылымдық бөлік ретінде кіреді. Ол өз функцияларын басқа әлеуметтік институттармен,

---

⁷ «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» 1996 жылғы 27 қаңтардағы № 2828 Қазақстан Республикасының Заңы // Егемен Қазақстан, 28 қаңтар 1996 жыл

партиялармен, кәсіптік одақтармен, жергілікті басқару органдарымен бірлесе отырып атқарады. Ол саяси жүйеде жетекші рөлді иеленген, себебі.

а) оның аумақтық шекараларында азаматтық белгісі бойынша біріккен халықтың жалғыз ресми өкілі рөлін атқарады;

ә) егемендіктің жалғыз иесі болып табылады;

б) қоғамды басқаруға бағытталған әлеуметтік аппараты болады;

в) қарулы құрылымдары болады;

г) құқықшығармашылыққа қатысты монополияға ие;

д) материалдық құндылықтардың ерекше жиынтығына (мемлекеттік меншік, бюджет, валюта және т.б.) ие.

Мемлекеттің қоғамдық саясатты орындаудағы ерекшеліктері:

- мемлекет өзінің саяси қызметін жалпы қоғам көлемінде тиісті нормалар арқылы жүргізеді;

- мемлекет барлық қоғамдық қызметтің негізгі бағыттарын анықтап, басқарып отырады;

- мемлекет ішкі-сыртқы істерді атқаруда егеменді тәуелсіз аппаратқа ие.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесіне кіретін барлық ұйымдарды, бірлестіктерді, одақтарды, ұжымдарды біріктіріп, оларға көмек көрсетіп отырады. Мемлекеттің бұл бағыттағы жұмыстарының түрлері:

1. Мемлекет Конституция арқылы барлық азаматтарға өздерінің бірлестіктерін, ұйымдарын құруға толық мүмкіншілік береді;

2. Мемлекет қоғамдық ұйымдардың құқықтық құзыретінің көлемін, шеңберін анықтайды.

3. Мемлекет қоғамдық ұйымдардың дербес жұмыс жасауына толық мүмкіншілік беріп, оларды қорғап отырады.

Сөйтіп, мемлекет қоғамдағы барлық ұйымдарды, ұжымдарды біріктіріп, олардың қоғамға тиімді саясат түрін дұрыс таңдауына, сол саясатты жүзеге асыруда мүдде-мақсатын дұрыс, қоғамға зиянсыз орындауына, саяси жүйенің жан-жақты нығаюына мүмкіншілік жасайды.

Саяси жүйенің барлық саласы өздерінің қызметін әлеуметтік нормалар, оның ішінде басым түрде құқықтық нормалар арқылы жүргізеді. Мемлекет, барлық саяси партиялар, ұйымдар, ұжымдар заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтап, қорғайды.

Мемлекет қоғамдық және саяси жүйенің құрамындағы басқарушы, реттеуші, ұйымдастырушы ең маңызды бірлестік. Оның себептері:

1. Мемлекет қоғамдағы қайшылықтарды өршітпей, дамытпай дұрыс келісімге келтірудің төрешісі, әділ қазысы.

2. Мемлекет қоғамдағы сан қырлы қайшылықтарды, ретсіз жағдайларды халықпен, бірлестіктермен, ұйымдармен, одақтармен, саяси ағымдармен, партиялармен, еңбек ұжымдарымен бірлесіп, оларды бір келісімге келтіріп, іске асырушы күш.

3. Мемлекет адамдардың, саяси-әлеуметтік күштердің үздіксіз күрестерінің нәтижесінде қоғамдағы үзіліссіз қайшылықтарды келісімге келтірудің әділ қазысы.

4. Қоғамдағы барлық мәселені шешудегі егемендік, қоғамның дұрыс дамуы, адамдардың бостандығы мен құқықтарының сақталуы, әділеттік пен теңдіктің шын мәнінде қалыптасуы мемлекеттің құзырындағы мәселе. Өйткені қоғамдағы билік мемлекеттің қолында.

5. Қоғамның саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдени жағдайы үзіліссіз даму процесінде болғандықтан, бұл процесті дұрыс, пайдалы басқару тек мемлекеттің қолынан келеді. Өйткені мемлекеттің құзырында барлық материалдық, саяси, әлеуметтік, әскери күштер бар. Мемлекеттік билікті іске асыратын құқықтық механизм бар.

Мемлекет өзінің билігін саяси партияларға, қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктерге, еңбек ұжымдарына, жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарына, азаматтарға сүйене отырып іске асырады. Енді осы байланыстарға қысқаша тоқталып өтейік.

Мемлекет және саяси партиялар – бұл екеуі бірігіп қоғамды басқарудағы ең шешуші күш. Басқарудың сапалы немесе сапасыз болуы осы екі бірлестіктің қызметіне байланысты. Сондықтан олардың іс-әрекеті халықтың, үкіметтің үнемі бақылауында болады.

Мемлекет және қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер. Қазіргі уақытта халықтың мүдде-мақсатын орындайтын тек мемлекет пен саяси партиялар емес. Ол мүдде-мақсаттың басым көпшілігі қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктердің қолында. Сондықтан мемлекет оларға көмек көрсетіп, іс-әрекеттерін, қызметтерін бақылап отырады.

Мемлекет және еңбек ұжымдары. Өндірісте, шаруашылықта мәселенің басым көпшілігі еңбек ұжымдарының құзыретінде: шаруашылықтың нәтижелі жұмыс жасауы, тәртіптің жақсы дәрежеде болуы, адамдардың бірлігі, достығы, мәдени, рухани білімі, денсаулығы т.б. Осы бағытта ұжымның атқаратын қызметінің маңызы, құндылығы сөзсіз. Бұл мәселені ұжым мемлекетпен бірігіп іске асырады.

Қазақстан Республикасындағы демократия идеологиялық және саяси әр-алуандылық принципінің негізінде жүзеге асырылады (ҚР Конституциясының 5 бабы). Саяси әр-алуандылық принципі – бұл әрекетінде саяси бағыт бар және Конституция шеңберінен шықпайтын барлық әлеуметтік-саяси және өзге де ұйымдарға саяси процеске ықпал ету мүмкіндігін болдыру.

Саяси әр алуандылық халық билігінің тиімділігін арттыруға, саяси қызметке халықтың неғұрлым ауқымды тобын тартуға ықпал етеді, конституциялық саяси оппозицияны заңдастырады, халықты мемлекеттік билікке жақындатуға жағдайлар жасайды.

Саяси әр алуандылық принципінің артықшылығы тек конституциялық шеңберінде ғана толық деңгейде ашылуы мүмкін. Яғни саяси әр алуандылық принципінің жүзеге асырылуы үшін азаматтардың қоғамдық ұйымдарға бірігуіне кепілдік беру және қоғамның конституциялық құрылысын осы құрылысқа қауіп төндіруші саяси ұйымдарды қоғам өмірінен сот тәртібімен жою арқылы қорғау қабылеті бар барлық әлеуметтік-саяси құрылымдардың дәл құқықтық, ең алдымен конституциялық, негізде әрекет етуі қажет.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 5 бабында бекітілгендей «Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әр-алуандылық танылады. Мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді. Қоғамдық бірлестіктер заң алдында бірдей. Қоғамдық бірлестіктер ісіне мемлекеттің және мемлекет ісіне қоғамдық бірлестіктердің заңсыз араласуына, қоғамдық бірлестіктерге мемлекеттік органдардың қызметін жүктеуге жол берілмейді. Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделмеген әскерлендірілген құрамалар құруға тыйым салынады».

Саяси әр алуандылық – бұл азаматтардың тәуелсіз бірлестіктерінің әрекетінен туындайтын саяси пікірлер және саяси әрекеттер еркіндігі. Сондықтан да саяси әр алуандылықты сенімді конституциялық-құқықтық қорғау – халық билігі принципінің жүзеге асырылуының ғана емес, сонымен қатар құқықтық мемлекет әрекет етуінің алғы шарты.

Саяси әр алуандылық принципінің жүзеге асырылуы үшін саяси процеске қатысушы және саяси әр алуандылықтың институциялық негізін құрушы саяси партиялардың, өзге қоғамдық бірлестіктер мен қозғалыстардың құқықтық мәртебесін анықтаудың маңызы зор. Олар осы процессте мемлекет пен оның органдарының заңды түрде бекітілген міндеттемелеріне сәйкес барлық қажетті құқықтарға иелік етуі қажет.

2002 жылғы 15 шілдедегі Саяси партиялар туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес «Азаматтардың, әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін мемлекеттік биліктің өкілді және атқарушы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында білдіру және оларды қалыптастыру ісіне қатысу мақсатында олардың саяси еркін білдіретін Қазақстан Республикасы азаматтарының ерікті бірлестігі саяси партия деп танылады».⁸ Заң негізінде бекітілген осы мәртебесіне сәйкес саяси партия саяси әр алуандылықтың институциялық негізінде маңызды орындардың біріне ие. Партиялар кез-келген демократиялық мемлекеттің саяси жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Бүгінгі күні оларсыз мемлекеттік биліктің жүзеге асырылуы мүмкін емес.

Заманауи демократиялық елдердің демократиялық жүйелері әр қилы. Мұндай әр қилылық әрбір мемлекетке тән әлеуметтік, ұлттық, тарихи, діни және өзге де ерекшеліктермен анықталады.

Демократиялық елдердегі көппартиялықтың қажеттігі және олардың ерекше белгілері мүдделері бір-біріне қарама-қайшы әр қилы әлеуметтік топтардан тұратын қоғамның көппартиялықтың әлеуметтік негізі болып табылуымен шартталған. Және, қоғамның әлеуметтік құрылымы күрделенген сайын, әр түрлі саяси партиялардың құрылуы үшін себептер де көбейе түседі. Сондай-ақ, демократиялық қоғамдағы көппартиялық ондағы бәсекелес топтардың болуымен шартталған. Мұндай топтар парламенттік және өзге сайланбалы органдарға ықпал ету үшін, өздерінің жақтаушыларын сайланбалы лауазымдарға өткізу үшін күреседі.

Саяси партиялардың барлығының танысуы үшін жарияланған бағдарламалық құжаттары болады. Саяси партиялар кандидаттарды депутаттыққа ұсынуға, алдын-ала үгіт-насихат жүргізуге, мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануға құқылы.

Мемлекеттік биліктің өкілді органдарында саяси партиялардық ұйымдық құрылымдарын (фракцияларын) құруға рұқсат етіледі.

Саяси партиялар туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес Саяси партиялардың құрылу және қызмет ету негіздері келесі ережелер ескеріле отырып, жүзеге асырылады:

⁸ «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі N 344 Заңы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2002 ж., N 15, 153-құжат

1. Саяси партиялардың қызметі еріктілік, тең құқықтылық, өзін-өзі басқару, заңдылық және жариялылық принциптеріне негізделеді. Осы Заңмен белгіленген шектеулерді қоспағанда, саяси партиялар ішкі құрылымын, мақсаттарын, қызмет нысандары мен әдістерін еркін анықтайды.
2. Саяси партиялардың қызметі адам мен азаматтың Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға тиіс.
3. Саяси партиялар Қазақстан Республикасының саяси партияға мүше болып табылатын азаматтарына саяси партиялардың басшы органдарында, депутаттыққа және мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарындағы өзге де сайланбалы қызметтерге кандидаттардың тізімінде өкілдік етуі үшін бірдей мүмкіндіктер жасауға тиіс.
4. Саяси партиялардың ұйымдық құрылымы аумақтық принцип бойынша құрылады.
5. Саяси партиялар мен олардың құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің) басшы органдары Қазақстан Республикасының аумағында болуға тиіс.
6. Қазақстан Республикасының аумағында басқа мемлекеттердің саяси партияларының қызметіне жол берілмейді.
7. Мақсаттары немесе іс-әрекеттері Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, тұтастығын бұзуға, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, Ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты тұтатуға бағытталған саяси партияларды құру мен олардың қызметіне тыйым салынады.
8. Азаматтардың кәсіби, нәсілдік, ұлттық, этникалық және діни белгілері бойынша саяси партиялар құруға, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында саяси партиялардың бастауыш партия ұйымдарын құруға жол берілмейді.
9. Әскерилендірілген саяси партиялар, сондай-ақ саяси партиялар жанынан әскерилендірілген құралымдар құруға және олардың қызметіне тыйым салынады.
10. Білім беру ұйымдарының оқу процесінде саяси партиялардың бағдарламалық, жарғылық талаптарын насихаттауға жол берілмейді.